

38. Скарбниця ріднокраю. Зб. матер. наук.-практ. конф. з музейної справи і краєзнавства. – Д., 1993.
39. *Смолій В. А.* Літопис укаїнського козацтва / В. А. Смолій // Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1. – С. 9–20.
40. *Смілянська І.* З епістолярної спадщини академіка А. Ю. Кримського (листування з академіком Г. Ю. Крачковським) / І. Смілянська // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 37.
41. Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. М. Чабан. – Вид. 2-е, доп. – К., 2006.
42. *Шаповал І.* В пошуках скарбів / І. Шаповал. – К., 1963.
43. *Шаповал І.* Козацький батько. Образ Д. І. Яворницького у спогадах письменників, діячів культури та науки / І. Шаповал. – Кривий Ріг, 1989.
44. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.
45. Шубравська М. М. Харківський період життя Д. І. Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх» / М. М. Шубравська // Яворницький Д. І. За чужий гріх / Д. І. Яворницький. – Харків, 1993 – С. 5–26.
46. *Шубравська М. М.* Рання наукова діяльність Д. І. Яворницького та перша історико-народознавча монографія про Запорожжя / М. М. Шубравська // Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – К., 1995. – С. 5–26.
47. *Яременко І. І.* Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. І. Яременко. – Д., 1994.

Надійшла до редколегії 27.10.2010

УДК 94 (477) Яворницький «1870-ті–1917»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО В НАДДНІПРЯНЩИНІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

Розглянуто інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького з українськими культурними та суспільними діячами Наддніпрянщини від 70-років ХІХ ст. до 1917 р., показані їхнє місце і роль у житті й творчості видатного вченого та на ширшому тлі поступу української інтелектуальної комунікації.

Ключові слова: українські інтелектуальні зв'язки, Д. І. Яворницький, Наддніпрянщина, дореволюційний період, українські народолобці-культурники, наукові, культурно-просвітницькі та освітні інституції.

Рассмотрены интеллектуальные связи Д. И. Яворницкого с украинскими культурными и общественными деятелями Надднепрянщины от 70-х годов XIX в. до 1917 г., показаны их место и роль в жизни и творчестве выдающегося ученого и на более широком фоне развития украинской интеллектуальной коммуникации.

Ключевые слова: украинские интеллектуальные связи, Д. И. Яворницкий, Надднепрянщина, дореволюционный период, украинские народолюбцы-культурники, научные, культурно-просветительские и образовательные институции.

Considered intelligent communications D. Yavornitsky with Ukrainian culture-governmental and community leaders Naddnepryanshiny from the 70's. XIX century until 1917, are shown their place and role in the life and work of an outstanding scientist and the broader background of Ukrainian intellectual communication.

Key words: Ukrainian intellectual context, D. Yavornitsky, Naddnepryanshyn, pre-revolutionary period, the Ukrainian-narodolyubtsy uplifters, scientific, cultural and educational is the educational institution.

Постать Д. І. Яворницького надзвичайно цікава з погляду на розвиток українського інтелектуального співтовариства в Наддніпрянській Україні останніх десятиліть XIX – перших десятиліть XX ст., коли це явище формувалося й утверджувалося за умов бездержавності та нагінок імперського режиму щодо української національної освіти, науки та культури. Присвятивши своє життя вивченню й утвердженню української національної історії, археології, етнографії, фольклористики, краєзнавства, мови та літератури, Д. І. Яворницький упродовж десятиліть здійснював активні інтелектуальні обміни і саме тим формував й розвивав українське інтелектуальне середовище. У ході цього процесу Дмитро Іванович підтримував широкі контакти з багатьма діячами українського національно-культурного руху Наддніпрянщини.

Не можна не відмітити, що ці перехресні життєві стежки Д. І. Яворницького і діячів українського ідейного спрямування вже були у фокусі уваги дослідників. Окремих аспектів цієї сюжетної лінії торкалася ще в радянський час М. М. Шубравська, хоча в центрі уваги цієї дослідниці була постать Д. І. Яворницького, його життя та фольклорно-етнографічна діяльність, а не інтелектуальне оточення. Втім, уже в цій першій узагальнюючій науковій праці про Д. І. Яворницького авторка навела цікавий фактичний матеріал про інтелектуальні контакти вченого у Наддніпрянщині, Санкт-Петербурзі та Москві [37, с. 21, 22, 23, 27, 30, 32, 34, 35, 70, 71, 72, 73, 79, 82, 100, 118].

Проголошення й утвердження незалежної України актуалізували проблеми історичної пам'яті та національної ідентичності в укра-

їнському суспільстві, а відтак посилили інтерес до особистості Д. І. Яворницького та його інтелектуального середовища. На монографічному рівні ця сюжетна лінія набула розвитку в праці В. М. Заруби «Постаті (Студії з історії України. Книга друга)» (Д., 1993). Важливо, що дослідник звернув увагу на інтелектуальні контакти визначного історика запорозького козацтва в контексті формування його поглядів. Зокрема, В. М. Заруба відмічав, що «суспільно-політичні, наукові та ідейні позиції Д. І. Яворницького формувалися під впливом О. Потебні, М. Сумцова, А. Скальковського, В. Антоновича, М. Максимовича». Вчений також зазначав, що Д. І. Яворницький «вважав своїм вчителем М. І. Костомарова, був у дружніх стосунках з Д. І. Багалієм, А. Ю. Кримським». Окремим аспектом монографії стало українське оточення Д. І. Яворницького в Катеринославі, зокрема контакти з Д. І. Дорошенком, В. О. Бідновим, Н. Д. Полонською-Василенко, а також із Є. Х. Чикаленком [23, с. 11, 19, 28–38].

У 1990-х рр. у Дніпропетровську пройшов ряд наукових конференцій з музейної справи та краєзнавства, на яких висвітлювалися різні аспекти інтелектуальних контактів визначного дослідника української минуштини. З цього погляду являють інтерес розвідки «Д. І. Яворницький і В. О. Біднов» Ю. А. Мицика та «Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» О. І. Журби, опубліковані за матеріалами науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького. Їх автори звернули увагу на катеринославські інтелектуальні зв'язки вченого [31, с. 20; 21, с. 55]. Тема українських інтелектуальних контактів Д. І. Яворницького була розширена в доповіді С. В. Абросимової «Д. І. Яворницький і українська колонія в Петербурзі», опублікованій в матеріалах наукової конференції з музейної справи і краєзнавства, присвяченій Міжнародному дню музеїв і дню м. Дніпропетровська, яка відбулася 15 травня 1992 р. у Дніпропетровському історичному музеї [3]. Інтелектуальне оточення Д. І. Яворницького вивчалось й на науковій конференції, присвяченій Міжнародному дню музеїв, проведеної у ДІМ 17 травня 1994 р. до 140-річчя від дня народження подвижника історії запорозького козацтва. У цьому контексті варто відмітити такі розвідки, як «Д. І. Яворницький і харківські вчені» С. В. Абросимової [4], «Д. І. Яворницький та Я. П. Новицький: до проблеми взаємин» Л. В. Іваннікової [26], «Д. І. Яворницький і Галичина» С. В. Абросимової та А. І. Перкової [9], «Творчі зв'язки О. Г. Сластьона і Д. І. Яворницького» І. Ю. Мицик [30].

Вартісними з погляду нашої теми є наукові статті С. В. Абросимової, яка у одноосібно та у співавторстві з Ю. А. Мициком, В. І. Ульяновським неодноразово зверталася до контактів Д. І. Яворницького з українськими діячами, зокрема вивчала листування Я. П. Новиць-

кого, Б. Д. Грінченка, Є. Х. Чикаленка, М. С. Грушевського та інших з Д. І. Яворницьким [1; 14; 13; 35], а також одноосібно й у співавторстві з О. І. Журбою досліджувала місце і роль Д. І. Яворницького у громадсько-культурному житті Катеринослава зокрема й України в цілому наприкінці XIX – на початку XX ст. [2; 5; 6; 7; 10; 12]. Інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького в Катеринославі початку XX ст. знайшли певне висвітлення у статті В. С. Савчука «Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин» [32].

У цілому, як встановили С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко та А. І. Перкова, «народний академік» підтримував інтелектуальні зв'язки з 1545 персональними і 172 колективними кореспондентами, серед них чимало наддніпрянців [25, с. 115-116]. Проте є підстави вважати, що інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького ще не вивчені достатньо системно, оскільки впродовж тривалого часу не ставали предметом спеціального дослідження [6, с. 4–7]. Однак видання фундаментальної археографічної публікації «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького» вже у п'яти випусках [16–20] помітно розширило джерельну базу дослідження і дає можливість поглиблено розглянути зазначену перспективну тему, фокусуючи головну увагу на регіоні тодішньої Наддніпрянщини, або підросійської України, що і є метою даної статті.

Українські інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького формувалися ще у харківський період його життя й діяльності. Вже у студентський період на історико-філологічному факультеті Харківського університету, який припав на 1877–1881 рр., Д. І. Яворницький зацікавився українською історією, мовою, літературою, пісенною народною творчістю, що стали предметом спілкування з найближчим приятелем, студентом М. Є. Халанським. Пізніші епістолярні згадки останнього свідчать, що Дмитро Іванович «екзаменував» його на предмет знання ним української мови, вчив його правильній вимові, співав йому українських пісень. Відтак студентські інтелектуальні контакти Дмитра Яворницького мали яскраву українолюбну спрямованість [16, с. 572, 592].

Майбутні інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького визначалися не тільки українолюбністю, а й народолобністю його світорозуміння. Про цю особливість світогляду свого колишнього студента згодом згадував професор М. Ф. Сумцов: «Син бідного дячка, Д. І. в університеті потерпав від великих злиднів, що, однак, не завадило йому вийти з університету ідеалістом-народником, з такими устремліннями, котрі пізніше він окреслив в автобіографічній повісті «За чужий гріх» в особі студента Грицька Дурди: «Душу свою покла-

дай, а працуй. Треба на всіх шляхах і на всіх перекрестях поставити діячів-народодобців, людей чесних та освічених» [34, с. 425].

Велику роль у процесі інтелектуального зростання Д. І. Яворницького відіграли вчителі молодого історика, авторитетні й патріотично налаштовані українські вчені О. О. Потебня і М. Ф. Сумцов. Видатний український філолог О. О. Потебня, який ще у 1860-х рр. брав участь в українській студентській громаді в Харкові, сприяв фольклористичним пошукам студента Дмитра Яворницького. Саме цей український інтелектуал прилучив його до участі у студентському гуртку, де зацікавив народовивченням українства, а по закінченні університету допоміг здібному випускнику влаштуватися на викладацьку роботу в гімназичні заклади [4, с. 47; 11, 14-15]. Згодом О. О. Потебня по праву вважав Д. І. Яворницького своїм однодумцем і звертався до нього зі широю повагою [16, с. 444].

Видатний український етнограф і фольклорист М. Ф. Сумцов теж формував наукові уподобання Д. І. Яворницького ще у студентські роки і той став його ідейним і науковим однодумцем. Яскравим свідченням цього є листування між українськими дослідниками, яке, за підрахунками С. В. Абросимової, тривало понад три десятиліття. Ці інтелектуальні контакти вирізнялися творчою насиченістю, плідністю і щирістю [4, с. 48]. Так, у листі до Д. І. Яворницького від 8 липня 1882 р., адресованому з Харкова в с. Покровське Олександрівського повіту Катеринославської губернії, М. Ф. Сумцов відверто ділився зі своїм молодшим послідовником враженнями від політики контрреформ Олександра III: «Політика огидна. Кожного дня «російське» життя підносить такі сюрпризи, від яких холодіє серце і опускають-ся руки» [16, с. 527].

З січня 1883 р., разом зі своїми вчителями та за участю вже відомих дослідників Д. І. Багалія, П. С. Єфименка, М. Є. Халанського, Д. І. Яворницький брав активну участь у діяльності Історико-філологічного товариства, організованого при Харківському університеті. На його засіданнях він неодноразово доповідав з різних аспектів минулого Запорозжя [37, с. 21]. Напевно, це спілкування заклало основи систематичних зв'язків Д. І. Яворницького з українськими вченими-інтелектуалами Слобожанщини.

Не менш важливе значення для формування інтелектуальної комунікації вченого мало читання ним у Харкові серії публічних лекцій під назвою «Про запорозьких козаків», що мали величезний успіх. Не випадково на цьому ґрунті Дмитро Іванович зійшовся у Харкові з деякими своїми слухачами, зокрема з українським поетом Я. І. Щоголевым, на квартиру якого запрошувався разом з іншими українськими діячами. Примітно, що до українського інтелектуального кола Д. І. Яворницького тоді входили відомі учасники Харківської укра-

їнської громади Д. П. Пильчиков та М. Ф. Лободовський. На квартирі Д. П. Пильчикова Д. І. Яворницький зустрічався ще з одним українським громадським діячем – Є. Х. Чикаленком [37, с. 21, 22; 17, с. 382; 16, с. 603].

Учителі Д. І. Яворницького О. О. Потебня та М. Ф. Сумцов порадили перспективному вченому спрямувати свої пошуки на Південну Україну, в район існування колишніх Запорозьких Січей. Від 1882 р. Дмитро Іванович проводив щорічні археологічно-етнографічно-фольклористичні експедиції і значно розширив діапазон свого пошуку, який охоплював Катеринославщину та Херсонщину, а згодом і Полтавщину [6, с. 9].

Дослідницькі подорожі Д. І. Яворницького Півднем України розширили й інтелектуальні контакти вченого-історика, до яких залучилися українські народолюбці-культурники південної Наддніпрянщини. Серед цієї плеяди патріотів рідної землі й народу особлива роль належала українському етнографу, фольклористу та історичному Я. П. Новицькому, якого з Дмитром Івановичем об'єднували десятиліття плідних творчих контактів. Листування між Дмитром Івановичем і Яковом Павловичем періоду 1883-1884 рр. свідчить про спільні інтереси у справі пошуків запорозьких пісень та козацьких старожитностей, про творчі плани на майбутнє. Історичні наукові дослідження Д. І. Яворницького на Запорозжжі не тільки були підтримані Я. П. Новицьким, а й пробудили в ньому прагнення писати, щоб «дати матеріали для людей науки», насамперед, таких як Дмитро Іванович. Уже у 80-х рр. у них були спільні знайомі – українські вчені з Харкова, зокрема історик Д. І. Багалій, етнограф та історик культури М. Ф. Сумцов, поет Я. І. Щоголев, один із засновників українського професійного театру, видатний драматург М. Л. Кропивницький та ін. [16, с. 378-379, 381, 385, 386; 19, с. 147, 149, 150, 154, 155, 156, 157, 158].

У цьому українському середовищі харків'ян Д. І. Яворницький виступив з ініціативою видавати збірник українською мовою, до участі в якому 20 жовтня 1884 р. запросив і Я. П. Новицького. Фінансувати видання взявся Б. Г. Філонов, за словами Дмитра Івановича, «талонний, патентований аристократ», який захопився майстерністю М. Л. Кропивницького і щиро перейнявся вартостями української мови та культури. За умов дії Емського указу Олександра II задум подібного україномовного видання виглядав в очах царської влади безсумнівною крамолою [19, с. 156, 157, 158].

У 80-х рр. XIX ст. Д. І. Яворницький прагнув налагодити контакт з відомим українським народолюбцем, етнографом, фольклористом та мовознавцем Г. А. Залюбовським. У листі від 14 липня 1884 р. із с. Богодар до Катеринослава він просив Григорія Антоновича вказати на недоліки і промахи у своїх статтях, написаних з історії запорозьких

козаків. У листі від 19 листопада 1889 р., уже із Санкт-Петербурга до Катеринослава Д. І. Яворницький запитував Г. А. Залобовського про топоніми та гідроніми в контексті Муравського й Сагайдачного запорозьких шляхів у межах тодішньої Катеринославської губернії. Отже, інтелектуальні контакти були необхідні Д. І. Яворницькому для встановлення наукової істини та вдосконалення своїх праць [19, с. 72, 73].

Важливою для утвердження української інтелектуальної комунікації Д. І. Яворницького стала його участь у VI Всеросійському археологічному з'їзді, що пройшов в Одесі у серпні 1884 р. Два реферати – «Подорож по Запоріжжю» та «Дослідження про Січ», прочитані молодим істориком, справили сильне враження на учасників наукового форуму, зробили ім'я Д. І. Яворницького популярним. На археологічному з'їзді відбулося його знайомство з видатним українським істориком та ідейним лідером Київської Старої громади В. Б. Антоновичем [19, с. 149-150, 355; 11, с. 19]. Тоді ж в Одесі молодий дослідник познайомився з відомим істориком козацтва А. О. Скальковським, але ця зустріч не була плідною. Власник архіву останнього Коша Війська Запорозького Низового зустрів Д. І. Яворницького стримано і не допоміг йому документами [23, с. 25].

За умов консервативно-охоронного режиму Олександра III важливим засобом українського національного життя став професійний театр. Під час його гастролей у Харкові восени 1884 р. Д. І. Яворницький познайомився з видатними діячами українського театрального мистецтва М. Л. Кропивницьким, М. К. Садовським, М. К. Заньковецькою, П. К. Саксаганським та М. П. Старицьким. Ці контакти помітно збагатили зміст українських інтелектуальних зв'язків вченого-історика. Аналіз епістолярних джерел свідчить, що дружні зв'язки Д. І. Яворницького з М. Л. Кропивницьким тривали до 1908 р. [37, с. 23; 17, с. 182, 184].

Паралельно з розвитком українських інтелектуальних зв'язків на Слобожанщині та в Південній Україні Д. І. Яворницький зав'язав і розвивав плідні творчі контакти з народолобцями Києва. Важливим каналом такого зв'язку стала «Киевская старина», фактично легальний друкований орган Київської Старої громади. У гнітючій суспільній атмосфері 80-х рр. XIX ст. цей журнал мав величезне значення у налагодженні української інтелектуальної комунікації. Напевно, Д. І. Яворницький відразу зрозумів його значення і цілком не випадково вже 16 листопада 1883 р. просив редактора Ф. Г. Лебединцева надіслати йому до Харкова всі випуски за поточний рік. Відтоді молодий історик розпочав і співпрацю з часописом, пропонуючи свої дописи з історії запорозького минулого, прагнучи зробити внесок «у такий прекрасний і в усіх відношеннях корисніший журнал». Співробітництво вченого з єдиним у Наддніпрянщині журналом українознавчої

спрямованості тривало й на початку ХХ ст. [19, с. 91, 92, 93, 94, 98; 16, с. 368, 369, 372].

Листуючись з Ф. Г. Лебединцевим, Д. І. Яворницький прагнув поширити українські інтелектуальні контакти, пропагуючи передплату українознавчого часопису серед своїх добрих знайомих і однодумців. Так, у 1886 р. він пропонував редактору «Киевской старини» розіслати оголошення про часопис таким особам, як викладач Катеринославської духовної семінарії Г. І. Маркевич, учитель с. Покровське Олександрівського повіту І. І. Чайкін, поміщик цього ж села Ф. І. Міхеєв. Дослідник радив також направити оголошення про часопис дворянину А. М. Миклашевському – у с. Вороне Новомосковського повіту, поміщику В. О. Сипягіну – в с. Свистуново, Я. П. Новицькому – в м. Олександрівськ, старшині П. Г. Ветренку – в с. Веселе Харківського повіту Харківської губернії, поміщику О. О. Головкіну – у с. Нижня Писаревка Вовчанського повіту Харківської губернії. Зазначене свідчить, що інтелектуальні комунікативні зв'язки поширювалися не тільки на великі міста, а спостерігалися на повітовому й волосному рівнях [19, с. 107].

Українська спрямованість діяльності й мислення Д. І. Яворницького не залишилися непоміченими царською владою. Як свідчить лист Дмитра Івановича до українського громадського діяча, педагога, письменника і викладача Катеринославської духовної семінарії Г. І. Маркевича від 1 травня 1884 р., його вже тоді вважали «ярим українофілом і навіть сепаратистом». За цих обставин Дмитро Іванович вагався, чи зручно йому в такому становищі вдруге виступати в Катеринославі з публічними лекціями. «Невже я сепаратист? – запитував Д. І. Яворницький у листі до Г. І. Маркевича від 4 жовтня 1884 р. – І не думав і не думаю бути сепаратистом. Люблю клаптик землі!» [19, с. 111, 112, 450].

Навесні 1885 р. ученому знову почали закидати політичну неблагоннадійність, хоча Дмитро Іванович, як сам зізнавався у листі до Ф. Г. Лебединцева від 24 травня того ж року, і не підозрював про існування в собі «українофільства». Проте, безсумнівно, що вже в той час він пристрасно захоплювався українською історією та культурою і цілком визнавав себе українцем [19, с. 99].

Українська інтелектуальна праця Д. І. Яворницького в галузі історії України ранньомодерного періоду викликала серйозне занепокоєння імперської влади. Наслідком обвинувачень молодого вченого в «українофільстві» та «сепаратизмі» був намір переїхати до Москви. З цього приводу Д. І. Яворницький писав редакторові журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцеву з Харкова до Києва 24 травня 1885 р.: «З половини серпня переселяюсь на жительство в Москву: так солодко, дозвольте бачити, живеться мені в Харкові». Проте, як

сповіщав Д. І. Яворницький Я. П. Новицькому 13 серпня 1885 р., «за-мість Москви я опинився в Петербурзі: того забажали друзі покійно-го Миколи Івановича Костомарова» [19, с. 99, 163].

Північна столиця імперії зустріла Д. І. Яворницького, як він зі-знавався Г. І. Маркевичу 28 серпня 1885 р., «з недовірою і недобро-зичливістю». Проте своїми лекціями про запорозьких козаків україн-ський історик справив величезний фурор, підкоривши серце навіть самого міністра народної освіти І. Д. Деянова. Втім, останній не об-минув запитати про національну належність талановитого історика і отримав горду, пряму та повну національної гідності відповідь Дми-тра Івановича про свою українськість [19, с. 100].

Уже 1 вересня 1885 р. схвально відгукнувся листом на перший успіх Д. І. Яворницького у Санкт-Петербурзі Ф. Г. Лебединцев, який морально підтримав українського історика, радіючи хорошому почат-ку його перебування в північній столиці і радячи вміло цим скорис-татися. Наступні численні листи редактора «Киевской старины» до Д. І. Яворницького з Києва в Санкт-Петербург періоду 1885-1886 рр. свідчать про інтенсивність видавничих, творчих контактів між двома діячами [17, с. 200-214].

Інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького з земляками з Наддні-пряниці під час перебування його в Санкт-Петербурзі стосували-ся й історичного краєзнавства, тісно пов'язаного з історією України. Свідченням цього є листи історика-краєзнавця, етнографа, археоло-га та громадського діяча В. М. Никифорова з Олександрії до відомо-го дослідника запорозького козацтва. Так, у листі від 1 грудня 1885 р. Василь Миколайович цікавився у Дмитра Івановича даними про Ко-дацьку фортецю, оскільки розшукав подібну в Олександрійському повіті. У листі від 1 жовтня 1889 р. він же запитував Д. І. Яворниць-кого про місце Жовтоводської битви 1648 р. [17, с. 230, 231].

Незважаючи на перший творчий успіх та налагодження листу-вання з діячами Наддніпряниці, Санкт-Петербург залишався для Д. І. Яворницького чужим містом, яке він порівнював із пустелею Са-харою, називав «клятим», «пекельним». За цих обставин страшної туги за рідним краєм особливого значення набували інтелектуальні контакти вченого з українськими народолюбцями Наддніпряниці. Не випадково справжньою душевною відрадою для Д. І. Яворниць-кого була майбутня подорож із Санкт-Петербурга до Катериносла-ва, Самарі й далі на південь, у землі колишнього Війська Запорозь-кого Низового, яку він планував здійснити зі «щирими українцями» О. Г. Сластьоном та Х. Ф. Бондаренком і написав про це Я. П. Но-вицькому 14 квітня 1886 р. Прибувши тієї ж весни до Катеринослава, Дмитро Іванович найбільше часу проводив у визначного підприємця і збирача старожитностей О. М. Поля, будучи враженим цією чудо-

вою людиною та багатствами полівської музейної колекції [19, с. 165, 166, 170, 359].

Перебуваючи 22 липня 1886 р. уже у Миколаєві, Д. І. Яворницький писав Я. П. Новицькому в Олександрівськ про свої плани поїздки по Південній і Центральній Україні. І є підстави стверджувати, що ці подорожі були вельми успішними. Так, у листі до Якова Павловича від 9 серпня 1886 р. із села Котовка на Катеринославщині Дмитро Іванович відмічав свої творчі досягнення: «Матеріалу набрав величезну кількість, топографію південно-західного Запорозжя бачу як на долоні. Багато везу з собою і запорозьких речей» [19, с. 172, 173].

Повернувшись до північної столиці імперії, Д. І. Яворницький продовжував інтенсивно працювати над історичною географією колишніх Запорозьких Вольностей, уточнюючи за допомогою Я. П. Новицького численні топографічні дані від Будилівського порога до Хортиці. 5 квітня 1887 р. він поділився з Яковом Павловичем своїм планом поїхати на Соловецький острів, а потім у Чернігівську губернію до відомого українського колекціонера й мецената В. В. Тарновського. Там на нього мала чекати ціла експедиція, до складу якої, крім Василя Васильовича, входили Є. З. Корбут, Х. Забутний, д-р Галин та два фотографи. Зі своїми однодумцями Дмитро Іванович сподівався знову відвідати Катеринослав, а надалі здійснити подорож на всі Запорозькі Січі. 16 червня 1887 р. він писав Я. П. Новицькому вже із Качанівки, зазначаючи, що в подорож на Січ, крім вищезазначених осіб, збирався український письменник, мистецтвознавець, фольклорист і громадський діяч В. П. Горленко, і дуже просився М. Л. Кропивницький [19, с. 175, 176; 16, с. 796].

Однак незабаром прийшла біда. Як ішлося в листі Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького від 12 вересня 1887 р. із Санкт-Петербурга до Олександрівська, талановитого дослідника обвинуватили в неблагонадійності та відлучили від служби «за пристрась до історії Малоросії». Більше того, відповідні циркуляри розіслали по всіх учбових округах із заборонаю приймати його на будь-яку педагогічну посаду. Яків Павлович не забарився з відповіддю. Вже 23 вересня того ж року він морально підтримав друга, просив його не бути самодушним, не кидати предмета, в який Д. І. Яворницький «вклав свою благодію, чисту душу» [19, с. 177; 16, с. 389, 693].

Незважаючи на важкі життєві обставини, за підтримки друзів Д. І. Яворницький не здавався. 5 листопада 1887 р. він сповістив Я. П. Новицького про друкування своєї праці «Запорозжє в остатках старины и преданиях народа», що побачила світ у 1888 р. «Займаюся я стільки, – писав Дмитро Іванович своєму другу в Олександрівськ 16 грудня 1887 р., – як ніколи в житті. Ось тільки що закінчив том «Материалов для истории запорозьских козаков». У процесі величез-

ної роботи він розібрав і прочитав 63 справи, які містили колосальний фактичний матеріал. «Але чого тільки людина не може подолати, люблячи свою Батьківщину», – риторично запитував Дмитро Іванович Я. П. Новицького [19, с. 177, 178].

Земляки з Наддніпрянщини допомагали Д. І. Яворницькому у скрутних ситуаціях, пов'язаних з нагінками імперської цензури. Так, 24 квітня 1888 р. Дмитро Іванович повідомляв Я. П. Новицькому про арешт своєї книги «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа», яка містила деякі сторінки з україномовним текстом і, на думку Головного комітету у справах друку, «написана з метою піднесення українофільства». Відтак видання, яке коштувало близько 4 тис. крб, мало бути спалено. Щоб врятувати книгу, Д. І. Яворницький телеграфував про обставини справи В. В. Тарновському і негайно звернувся до його племінника – В. М. Юзефовича, чиновника Головного комітету у справах друку. Завдяки активній підтримці Володимира Михайловича праця Д. І. Яворницького побачила світ [19, с. 180].

Незабаром Дмитро Іванович направив видання «для розбору» В. Б. Антоновичу. Істинному вченому були потрібні «вказівки на промахи і недоліки, а не похвали і панегірики». Саме цю працю історик уже представив у столичний університет в якості магістерської дисертації. Однак, як зазначала дослідниця М. М. Шубравська, тоді, через «політичну неблагонадійність», Д. І. Яворницькому не вдалося скласти магістерський екзамен та захистити магістерську дисертацію, щоб викладати в Санкт-Петербурзькому університеті. «...В університет мене не пускають і не пустять, за існуючих у ньому порядках», – сповіщав Дмитро Іванович Г. І. Маркевича у листі від 14 листопада 1890 р. із Санкт-Петербурга в Полтаву. Лише значно пізніше, у 1901 р., він захистив, як магістерську дисертацію, перший том «Истории запорожских козаков» у Казанському університеті [19, с. 121, 181, 362; 37, с. 45-46, 55, 63].

На тлі труднощів суспільно-політичного характеру, пов'язаних із ворожістю царського режиму стосовно історії запорозького козацтва, інтелектуальне життя Д. І. Яворницького помітно ускладнювалося тим, що низка авторитетних істориків Наддніпрянщини, зокрема О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович, Д. І. Багалій та інші, оцінювали творчість дослідника козащини, особливо у 80-х рр. XIX ст., кажучи словами професора М. П. Ковальського, «неоднозначно і нерідко суперечливо» [28, с. 9]. Так, Д. І. Яворницький з розчаруванням писав Д. І. Багалію із Санкт-Петербурга до Харкова 10 вересня 1888 р., що майже вісім років працював над книгою «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа» (СПб., 1888. – Ч. 1-2), а тепер за цю працю вислуховує різку критику від В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського та свого адресата [19, с. 300, 390].

Незабаром на Д. І. Яворницького посилювався тиск влади. У 1891 р. міністр народної освіти заборонив педагогу-історика викладати навіть у середніх навчальних закладах за «антипатії до московської історії та уряду і пристрасть до історії Малоросії». За важких обставин, коли роботи не знайшлося ані в Санкт-Петербурзі, ані в Харкові, Катеринославі чи Полтаві, Дмитро Іванович був змушений погодитися на трирічне «відрядження» в Ташкент «чиновником особливих доручень» при Туркестанському губернаторі задля проведення археологічних розкопок. Туркестанське заслання українського дослідника розпочалося навесні 1892 р. і тривало до весни 1895 р. Згодом Д. І. Яворницький переїхав до Варшави, де влаштувався позаштатним чиновником особливих доручень при Варшавській казенній палаті. Весь цей час Дмитро Іванович не припиняв працю над тритомною «Историей запорожских козаков» [37, с. 55–62].

У зазначений період контакти Д. І. Яворницького з українськими інтелектуалами Наддніпряни вельми ускладнилися. Втім, заїжджаючи інколи на рідну Україну, Д. І. Яворницький використовував будь-яку можливість поспілкуватися з однодумцями, роблячи це як очно, так і епістолярно. Так, 2 грудня 1894 р., перебуваючи у родовому маєтку дворян Алексеевих у с. Котівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії, будучи проїздом до Санкт-Петербурга, щоб здати відомому російському видавцеві й журналістові О. С. Суворіну у книгарню все видання другого тому «Истории запорожских козаков», Д. І. Яворницький направив листа Я. П. Новицькому. В ньому він так сформулював мету своєї наукової діяльності від 1883 р. і до сьогодні: «... знати правду о запорожцах і ту правду миру об'явить» [19, с. 182, 347].

Українські інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького з наддніпрянцями не переривалися й під час його служби в Царстві Польському. З цього погляду характерні листи до Дмитра Івановича від основоположника української класичної музики та громадського діяча М. В. Лисенка від 2 грудня 1895 р. та 22 січня 1896 р. із Києва до Варшави, в яких він висловлював прагнення «отримати обрядові пісні з усіх куточків України» та опублікувати їх. Характерно, що М. В. Лисенко листувався з Д. І. Яворницьким з приводу обрядових українських пісень і в подальшому, наприклад, пишучи йому в Москву 15 грудня 1896 р. Контакти тривали і пізніше – в Наддніпрянщині. Так, 6 червня 1902 р. Микола Віталійович направив листа Д. І. Яворницькому із Києва в Миргород, де просив допомоги щодо дозволу від Полтавського губернатора стосовно українських хорових концертів по полтавських повітових містах [18, с. 180, 181, 183, 184, 712].

Лише восени 1896 р. за допомогою визначного російського історика В. Й. Ключевського Д. І. Яворницький влаштувався приват-

доцентом Московського університету. Як зазначала М. М. Шубравська, в Москві активізувалася наукова, педагогічна й літературно-громадська діяльність Д. І. Яворницького, а «московське літературне оточення залишило помітний слід у творчій біографії вченого». Проте своє майбутнє український дослідник пов'язував весь час з Україною, підтримуючи інтелектуальні контакти з українськими істориками, етнографами, письменниками, мовознавцями, видавцями, композиторами, артистами тощо, кожного літа буваючи в Наддніпрянщині [37, с. 62, 63, 70, 72, 79, 89].

У 1890-х рр., незважаючи на помітні труднощі життєвого і творчого характеру, Д. І. Яворницький написав і видав у світ тритомну монографію «История запорожских козаков» (1892, 1895, 1897) [11, с. 23, 29]. Проте критика неоднозначно зустрічала наукові твори історика козаччини, закидаючи йому ідеалізацію й романтизацію Запорозької Січі. В ряді випадків, як із О. М. Лазаревським, наукові студії Д. І. Яворницького зазнали системної негативної оцінки. Як відмічав В. М. Заруба, під впливом несправедливої критики з боку І. Джиджори, П. Житецького, М. Кордуби, О. Лазаревського, В. Ястребова Д. І. Яворницький не взявся навіть за написання четвертого тому «Истории запорожских козаков», який мав висвітлити період Нової Запорозької Січі [23, с. 19]. Звичайно, зазначене не сприяло динамізму творчості Д. І. Яворницького, але не могло призупинити його інтелектуальну працю та спілкування.

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького свідчить, що наприкінці XIX ст., навіть перебуваючи за межами українських теренів у Москві, він розширював українське інтелектуальне коло своїх зв'язків, зокрема з відомими українськими народолюбцями. З цього погляду цікавим є листування Дмитра Івановича з М. Ф. Комаровим. Так, у листі від кінця грудня 1897 – початку січня 1898 р., написаному із Москви до Одеси, він прохав свого адресата вислати йому «Словарь російсько-український Уманця і Спілки». У листі від 18 вересня 1898 р., написаному теж із Москви до Одеси, Д. І. Яворницький висловлював прагнення надіслати М. Ф. Комарову свою працю «По следам запорожцев», яка була заборонена цензурою за те, що «написана в украинофильском духе...». Дмитро Іванович сповіщав адресата про своє «ціле оповідання по-українськи» «Максим Максимович Вітряк» і зізнавався, що набував знань української мови в ході археологічних розкопок на Катеринославщині та на Херсонщині [19, с. 79, 80].

Українські діячі Наддніпрянщини цінували думку Д. І. Яворницького і зверталися до нього за творчою допомогою. Так, визначний український письменник, поет, перекладач, драматург та український народолюбець-культурник М. П. Старицький писав йому 27 березня 1898 р. із Києва до Москви: «Тепер, коли Ви заохочете, то

може дасте яку тему. Я тепер пишу великий роман про Мазепу, тільки що ця тема небезпечна для цензури, а в цензурнім смаку я не пишу». У зворотному листі від 31 березня того ж року із Москви до Києва Дмитро Іванович назвав свого адресата одним «із самих тала-новитих і із самих освічених людей нашого невеличкого українського літературного кола», який поклав сили і всі вжитки на українську справу, закликав його не припиняти літературну творчість і писати «хоч про Мазепу, а хоч краще про Сірка, або Чалого, чи Калниша...». Іншим своїм листом до М. П. Старицького від того ж 1898 р. Д. І. Яворницький супроводжував свій подарунок – «Альбом української старини», де Михайло Петрович міг дещо знайти для драми «Богдан Хмельницький» [17, с. 295; 19, с. 242, 243].

Вельми цікавим є інтелектуальний зв'язок Д. І. Яворницького ще з одним відомим українським народолюбцем О. Я. Кониським. У листі від 9 грудня 1898 р., написаному з Москви до Києва, Д. І. Яворницький просив свого адресата надіслати його парсуну і дякував за надіслану раніше книгу про Т. Г. Шевченка. Ця капітальна праця про Кобзаря справила на Дмитра Івановича величезне враження, про що він вельми проникливо писав Олександрю Яковичу: «Я давно такої праці не читав, як от Ваша праця. Написана вона розумно, чесно, широко і гаряче, і я, читаючи Вашу книгу, кілька разів плакав невпинними слізьми, жаліючи і бідолашного поета і безталанну Україну, що втратила такого великого чоловіка. Цією працею Ви збудували монумент не тільки Тарасові, але й собі, і Ваше мення ніколи-ніколи не забудеться» [19, с. 84].

Примітно, що представники українських інтелектуальних кіл Наддніпрянщини цілком усвідомлювали народолюбність творчості Д. І. Яворницького. Так, український і російський журналіст, публіцист, літературний критик, письменник та громадський діяч М. В. Биков писав Дмитру Івановичу 23 грудня 1898 р. із Катеринослава до Москви: «Дуже Вам вдячний за Вашу цікаву і симпатичну (за народолюбство) книгу (мається на увазі «По следам запорожцев» – СПб., 1898. – *Авт.*). Я і сам народолюбець не тільки по ідейній заквасці 70-х років, але і по душевному тяжінню до села». Характерно, що катеринославський діяч неодноразово запрошував Дмитра Івановича до співпраці у власній газеті, яка в 1898 р. виходила під назвою «Приднепровье», а в 1899 р. – «Днепровская Молва» [17, с. 41-42, 412].

Важливою формою поширення українських інтелектуальних контактів Д. І. Яворницького були публічні лекції вченого, з якими він любив виступати, особливо в містах Наддніпрянщини. Так, перебуваючи в Москві, Дмитро Іванович мав листування з українським громадським діячем культурницького спрямування В. Г. Безверхим, який опікувався організацією лекцій авторитетного знавця історії За-

порожжя у жовтні–грудні 1900 р. у Чернігові. Таку ж місію мав український живописець, архітектор, мистецтвознавець, етнограф і педагог О. Г. Сластьон, який листувався з Д. І. Яворницьким з приводу його лекцій в Миргороді у липні–вересні 1902 р. Український громадський діяч, культурник, публіцист, видавець та адвокат М. А. Дмитрієв запрошував 20 березня 1903 р. Д. І. Яворницького на публічні лекції в Полтаву [18, с. 60, 61, 364–366, 702–703, 722; 17, с. 154, 421].

На початку ХХ ст. Д. І. Яворницький користувався великим авторитетом в українських національно-культурницьких колах. Свідченням цього є лист видатного українського письменника М. М. Коцюбинського до Дмитра Івановича від 4 березня 1901 р. із Чернігова до Москви, в якому містилося прохання допомогти «у справі альманаху на спомин Куліша», надавши до видання згадки про подорожі чи відповідну історичну статтю українською мовою [17, с. 181]. Не менш промовистим є лист Є. Х. Чикаленка від 1 травня 1903 р., в якому адресат звертався до Д. І. Яворницького від імені комітету з організації 35-річного ювілею видатного основоположника української класичної музики М. В. Лисенка. У листі, зокрема, йшлося про те, щоб Дмитро Іванович, якого добре знали й поважали в Україні, посприяв у справі збору грошей на ювілей і направленню зібраних коштів у редакцію «Киевской старины». «Соромно-ж буде нам, – писав Є. Х. Чикаленко, – коли ми не зможемо забезпечити старість людини, яка зробила вельми багато для підняття національної свідомості нашої» [16, с. 603–604]. Остання фраза переконує, що для Є. Х. Чикаленка Д. І. Яворницький був безсумнівно «своєю» людиною, на яку можна покласти в такій делікатній справі, як збір коштів на ювілей М. В. Лисенка.

Тема відродження української національної свідомості лунала у листуванні Є. Х. Чикаленка до Д. І. Яворницького і в подальшому. Так, у листі від 30 грудня 1908 р. Євген Харлампійович звернувся до Дмитра Івановича з проханням підтримати традицію розвитку української історичної белетристики, розрахованої на народні маси, і написати велику повість із життя запорожців [16, с. 604–605]. З подальшого листування відомо, що Д. І. Яворницький пристав на пропозицію Є. Х. Чикаленка і надсилав до Києва, в українську щоденну газету «Рада», що видавалася Євгеном Харлампійовичем з 1906 р. до 1914 р., свої белетристичні твори, зокрема «Русалчине озеро», «Поміж панами» та ін. Крім того, Д. І. Яворницький, кажучи словами Є. Х. Чикаленка, «близько до серця» прийняв справу розповсюдження газети «Рада» і навіть надавав українському виданню грошову допомогу [16, с. 606–608, 615, 616, 721].

Д. І. Яворницького і Є. Х. Чикаленка пов'язували щирі відносини, взаємоповага та взаємодопомога у поступі української національної

справи. Наприклад, 1 червня 1909 р. Є. Х. Чикаленко просив Д. І. Яворницького посприяти у відкритті в Катеринославі відділення київського книжкового магазину «Киевская старина», щоб вирішити справу без бюрократичної тяганини. Водночас 2 березня 1910 р. він писав Дмитру Івановичу про те, що підшукав достойну кандидатуру «свідомого українця» В. Г. Боровикова на вакантну посаду завідувача природничо-історичної частини музею в Катеринославі [16, с. 611-612].

Щиро приязні стосунки пов'язували Д. І. Яворницького і Б. Д. Грінченка, про що свідчить їхнє листування періоду 1900–1905 рр. У 1900 р. на прохання Бориса Дмитровича Дмитро Іванович надавав пояснення щодо фотографій, які склали відділ малюнків каталогу Музею українських древностей В. В. Тарновського, висловив бажання посприяти виданню альманаху на пошану пам'яті П. О. Куліша «Дубове листя» (К., 1903). У свою чергу Б. Д. Грінченко опікувався справою розповсюдження першого тому «Истории запорожских козаков» Д. І. Яворницького у Чернігові. Листування діячів свідчить, що Д. І. Яворницький і Б. Д. Грінченко були добре обізнані в тому, що відбувалось у творчих лабораторіях один одного. Їх взаємно цікавили новинки творчості в галузях літератури, історії, мовознавства [16, с. 122, 123, 124, 126–134].

Наприклад, у листі від 23 червня 1900 р., написаному Д. І. Яворницьким до Б. Д. Грінченка з с. Будаківка до Чернігова, йшлося про те, що читати «про старе життя та про старі справи нашої України». До рекомендованого кола читання історичних творів входили праці В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, Я. А. Марковича, О. Я. Єфименко, І. М. Каманіна, О. М. Лазаревського, О. І. Левицького, І. В. Луцицького. Тим самим Д. І. Яворницький сприяв формуванню у свого кореспондента інтелектуального кола читання з історії [19, с. 51-52].

Значення такого національного кола читання історичних творів добре розумів і сам Б. Д. Грінченко. У листі від 24 квітня 1901 р. Б. Д. Грінченко порушив питання про творення української національної історії, наголошуючи на особливому значенні в цьому процесі української мови і заохочуючи Д. І. Яворницького писати українською: «Хто-хто, а Ви неминуче мусите написати «Історію запорозького козацтва», тобто по вкраїнському, – писав Борис Дмитрович. – А то як не напишете, то й буде й Вам такий гріх, як і Костомарову, що весь довгий вік писав, а вкраїнської історії по вкраїнському не написав. Ви так добре знаєте історію, така гарна у Вас мова, такий хист до малювання словами, що хто ж краще за Вас напише про Січ? А треба, щоб у нас не сама поезія та белетристика, а й наука була по нашому» [16, с. 127].

У той же час Д. І. Яворницький вельми цікавився новинками з літературної спадщини Б. Д. Грінченка. Йому дуже сподобався збірник

«Хвиля за хвилею», в якому серед іншого особливо припав до душі вірш «Смерть отаманова». Як видно з листа Дмитра Івановича до Бориса Дмитровича від 14 вересня 1900 р., адресованого з Москви до Чернігова, він, високо оцінивши поетику цього твору, твердив, що вичити його напам'ять як поезію Т. Г. Шевченка та інших українських талановитих поетів [19, с. 52].

Не менш цікавим аспектом інтелектуального спілкування між Д. І. Яворницьким і Б. Д. Грінченком стала тема української лексики. Як відомо, на початку ХХ ст. Б. Д. Грінченко активно працював над творенням фундаментального українського словника. Листи Дмитра Івановича до свого кореспондента показують, що він не тільки цікавився, як просувалася словникова праця, а й надавав необхідної допомоги, зокрема направив Борису Дмитровичу 1500 українських слів [19, с. 55, 56, 57].

Принадібно зауважити, що й після смерті Б. Д. Грінченка Д. І. Яворницький продовжив важливу роботу у справі збирання української лексики. Так, у листі до О. П. Косач (Олени Пчілки) від 1 січня 1913 р. із Катеринослава до Києва він писав про зібрані ним понад 20000 українських народних слів, яких бракує у чотири томному «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка [19, с. 84].

Предметом інтелектуального епістолярного спілкування Д. І. Яворницького і Б. Д. Грінченка були також археологія та етнографія. Д. І. Яворницький особливі надії покладав на XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі 1905 р., який у листі від 10 листопада 1903 р. підкреслено назвав «українським збіговищем». У тому ж році він запрошував Бориса Дмитровича приїхати на чотири місяці в Катеринославі, щоб організувати етнографічний відділ, і шкодував, що той не зміг здійснити цю подорож [19, с. 58, 60].

Сходилися інтереси Д. І. Яворницького і Б. Д. Грінченка також у галузі народної освіти рідною мовою. Цікаво, що Дмитро Іванович писав Б. Д. Грінченку у листі від 4 квітня 1905 р. із Катеринослава до Києва про те, як «лист для підпису про нужди української школи пустив скрізь по городу». Коли набереться багато підписів, він обіцяв надіслати його своєму адресату до Києва [19, с. 61].

На початку ХХ ст. розпочався катеринославський період діяльності Д. І. Яворницького. Щоправда, з весни 1902 р. учений жив то у Москві, де залишався приват-доцентом Московського університету, то в Катеринославі, працюючи в місцевому музеї імені О. М. Поля. Втім, з осені 1905 р. він не повернувся до Москви і назавжди пов'язав свою життєву і творчу долю з Катеринославом [37, с. 89, 93]. У місті на Дніпрі талановитий учений опинився в центрі українського інтелектуального життя.

Безсумнівно, першорядне значення в процесі утвердження українських інтелектуальних зв'язків у Катеринославі та навіть ширше –

у Придніпровському краї відігравав обласний музей ім. О. М. Поля. Упродовж тривалого часу, від 1902 до 1933 р., Д. І. Яворницький був авторитетним директором, талановитим організатором та інтелектуальним рушієм цієї музейної установи і не тільки виявив себе фаховим істориком, археологом, етнографом, фольклористом, всебічним знавцем і дослідником запорозької старовини, а й від самого початку надав діяльності музею наукового змісту й української спрямованості [15, с. 146, 151].

Заснування історико-археологічного музею сприяло розвитку української національно-культурницької праці в Катеринославі. «Дмитро Іванович, – згадував український письменник, поет, перекладач Олексій Коваленко, – умів згуртувати навколо себе надійних, самовідданих людей. У нього був великий загін добровільних дослідників і дописувачів, які працювали на ниві культури не за страх, а з любові, не з принуки, а на совість» [27, с. 29].

Цілком не випадково експозиція музею ім. О. М. Поля викликала великий інтерес у місцевих жителів. Так, український національно-культурний діяч, педагог А. С. Синявський сповіщав Д. І. Яворницькому 2 червня 1902 р. у листі з Катеринослава до Камішні Миргородського повіту Полтавської губернії про успішне функціонування музею та відвідування його 300-ми екскурсантів зі школярів та робітників [16, с. 466].

Характерно, що катеринославський музей прагнули оглянути мешканці інших міст. Так, професор Київського університету, російський та український літературознавець, голова філологічної секції Українського наукового товариства у Києві з 1908 р. В. М. Перетц повідомляв Д. І. Яворницькому у листі від 12 травня 1910 р. про свій намір здійснити разом зі слухачами, студентами і слухачками Вищих жіночих курсів екскурсію в Катеринослав з метою ознайомитися з експозицією музею ім. О. М. Поля та рукописами, які там зберігалися. Примітно, що екскурсія відбулася у червні 1910 р. Звіт про неї (разом з відвідинами Полтави) зайняв 100 сторінок друкованого тексту [16, с. 424, 698].

Від 1903 р. до 1916 р. важливою складовою місцевого українського національного життя стала Катеринославська губерньська вчена архівна комісія, в якій Дмитро Іванович належав до інтелектуального ядра. Не випадково його було обрано почесним членом цієї наукової установи. Поряд з Д. І. Яворницьким в ній активно працював цілий ряд діячів українського національно-культурницького спрямування, зокрема М. В. Биков, В. О. Біднов, Д. І. Дорошенко, Я. П. Новицький, А. С. Синявський та ін. [6, с. 28]. Ця наукова інституція стала одним із перших легальних осередків роботи патріотично налаштованої частини української інтелігенції і зробила нео-

цінний внесок у відродження історичної пам'яті місцевого українства, що зазнавала помітних деформацій упродовж багатьох десятиліть панування імперського режиму на землях колишнього Війська Запорозького Низового.

23 квітня 1903 р., на другому засіданні Катеринославської губернської ученої архівної комісії, Д. І. Яворницького одноголосно обрали дійсним членом, поряд з такими знаними дослідниками, як В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, А. І. Маркевич, М. Ф. Сумцов та ін. Дмитро Іванович відразу ж активно прилучився до роботи, зокрема порушив питання про огляд цікавого архіву Самарського монастиря та запропонував прочитати кілька лекцій в повітових містах, щоб пробудити інтерес у губернії до історичного знання і місцевої старовини. Як свідчить «Звіт про діяльність Катеринославської Вченої Архівної Комісії» за період від 16 березня 1903 р. до 1 листопада 1904 р., Д. І. Яворницький прочитав кілька лекцій з історії місцевого краю в повітових містах [29, с. 229, 235, 241, 327].

Наукова й науково-популярна діяльність Д. І. Яворницького та інших активних членів Катеринославської ученої архівної комісії з вивчення й публікації вартісних архівних матеріалів з української минувшини краю, його етнографії, побуту, фольклору, літератури зробила не тільки помітний внесок у поступ української національної науки, а й у розвиток української інтелектуальної комунікації. Десятки наукових доповідей, популярних лекцій, 10 томів «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» – все це формувало наукові знання і сприяло розвитку української національної ідентичності не тільки у середовищі порівняно вузького кола інтелігентів, а й серед більш широкої аудиторії слухачів та читачів [33, с. 102–105, 107].

Звичайно, на початку ХХ ст. у Катеринославі, як і в усій Наддніпрянській Україні, не могло бути й мови про існування українських освітніх установ. Але попри те, що освіта в місті мала служити завданням зміцнення імперського режиму, найкращі представники інтелігенції прагнули навіть у тих складних умовах донести до своїх слухачів український національний дух і колорит. Саме такими були лекції Д. І. Яворницького влітку 1903 р. на загальноосвітніх курсах, які, безсумнівно, формували любов до рідного Придніпровського краю, рідної історії та її першоджерел: українських літописів, переказів, пісень тощо і служили засобом української інтелектуальної комунікації [27, с. 27].

Д. І. Яворницький цілком усвідомлював значення не тільки живого слова лектора, а й українського друкованого слова. Не випадково він став редактором першого українського журнального тижневика «Запоріжже», який вийшов у світ 23 лютого 1906 р. у Катеринославі. Видавцем часопису був В. М. Хрінников – відомий у міс-

ті підприємець-меценат і український патріот. Публікація у виданні вірша Т. Г. Шевченка «Розрита могила» мала фатальний характер, оскільки спричинила закриття часопису вже після першого числа [36, с. 472, 504].

Перша російська демократична революція 1905–1907 рр. створила сприятливі умови для поживлення національно-культурницької діяльності української інтелігенції в Катеринославі. Восени 1905 р. у цьому середовищі визріла ідея започаткувати просвітянську діяльність у народі і заснувати товариство «Просвіта», за типом тієї, що вже з 1868 р. активно діяла у Львові.

За умов постійних заборон катеринославським просвітянам було непросто здобути дозвіл навіть на проведення установчих зборів товариства. Лише завдяки енергії й авторитету Д. І. Яворницького такі збори «Просвіти» відбулися 4 жовтня 1906 р. у приміщенні «Народної аудиторії», куди прийшло 70 осіб. Усього ж Катеринославська «Просвіта» цієї доби налічувала 190 учасників товариства. Тоді ж обрали раду «Просвіти», до якої ввійшов Д. І. Яворницький та його однодумці-просвітяни: А. С. Синявський, М. Л. Кузьменко, М. В. Биков, С. О. Липківський, В. О. Біднов, М. О. Богуславський, М. В. Маслов, В. М. Хрінников, М. К. Ємець, Г. Ф. Дзябенко та Ф. С. Гарькавцев [36, с. 19].

Поразка Першої російської революції спричинила політичну реакцію в країні. Але це не припинило діяльності Д. І. Яворницького у справі подальшого налагодження української інтелектуальної комунікації. Яскравим виявом цього стало продовження вченим практики публічних лекцій. Так, український археолог, музейник та громадсько-політичний діяч В. І. Строменко у листі до Д. І. Яворницького з Ізюму Харківської губернії до Катеринослава від 20 лютого 1909 р. зазначав: «Знаєте, Дмитро Іванович, велике діло роблять Ваші лекції задля українського національного розвитку, особливо тим рухом, який вони піднімають серед молоді» [18, с. 542]. Не менш цікавим є епістолярій української письменниці і громадської діячки Л. М. Старицької-Черняхівської, яка дякувала Д. І. Яворницькому з Києва до Катеринослава 13 вересня 1909 р. за згоду прочитати лекцію по-українськи в «Українському клубі», в якому брала участь українська інтелігенція, переважно студенти вищих навчальних закладів, і замовила ще одну таку ж лекцію [17, с. 299].

Утім, політична реакція тривала недовго. Вже 1910 р. розпочався період нового революційного піднесення, який не припинявся до початку Першої світової війни. За цих обставин у Катеринославі виник новий проект українського органу преси під назвою «Дніпрові хвилі». Навколо українського видання об'єднався цілий гурт співробітників, майже виключно катеринославців. Серед дописувачів часопи-

су був Д. І. Яворницький та його однодумці: М. В. Биков, А. Ф. Кащенко, Т. Д. Татарин, К. О. Корж, Т. С. Митрус, Т. М. Романченко, О. С. Гладченко, М. К. Новицький, В. О. Біднов, його дружина Л. Є. Біднова (Л. Жигмайло) та ін.

«Дніпрові хвилі» відзеркалювали культурно-національне життя на Катеринославщині, водночас відгукуючись на справи загальноукраїнського значення. Український часопис мав кілька сотень передплатників, здебільшого селян, членів філій Катеринославської «Просвіти». Друкувалося видання дуже дешево, завдяки власнику приватної друкарні, українцю К. А. Андрущенку. Проте восени 1913 р. Д. І. Дорошенко переїхав до Києва і незабаром «Дніпрові хвилі» припинили існування. Як писав Д. І. Яворницький Н. М. Дорошенку з Катеринослава до Києва 30 січня 1914 р., він прагнув повернути Д. І. Дорошенка, оскільки з його від'їздом часопису бракувало редактора, навіть міг би здобути гроші на видання і пропонував переіменувати назву на «Запорозький край». Але ці плани не справилися [15, с. 152, 178; 19, с. 69].

Особливу роль у розвитку українських інтелектуальних комунікацій відігравали Шевченківські свята, які організовували просвітяни. В цих заходах активна роль належала Д. І. Яворницькому. Не випадково саме його 16 лютого 1914 р. одноголосно обрали почесним головою Шевченківського ювілейного комітету, створеного з підготовки до 100-річчя Кобзаря [24, с. 2, 9, 33]. 25 лютого 1914 р. на ювілейному вечорі в Англійському клубі зібралося дуже багато людей: городян різних станів, у тому числі робітників, а також селян. Д. І. Яворницький відкрив урочисте засідання Шевченківського ювілейного комітету. Доповідь вченого супроводжувалась гучними і тривалими оплесками. Це було свідчення авторитету й поваги до подвижника української справи [38, с. 97–101; 24, с. 14].

Таким чином, усе життя і діяльність Д. І. Яворницького останньої чверті XIX – початку XX ст. є яскравим свідченням налагодження ним українських інтелектуальних зв'язків з діячами Наддніпрянщини, які мали практично безперервний характер, незважаючи на несприятливі суспільно-політичні обставини. На початку XX ст. ці контакти вирізнялися достатньою розгалуженістю і охоплювали не тільки окремих осіб, а й розвивалися в рамках наукових, культурно-просвітницьких та освітніх інституцій, зокрема, таких як Обласний музей ім. О. М. Поля, Катеринославська учена архівна комісія, Катеринославське товариство «Просвіта», українські часописи «Запоріжжє» та «Дніпрові хвилі», учительські курси тощо. Участь Д. І. Яворницького в цих установах утворила колективну складову його української інтелектуальної комунікації. Водночас Дмитро Іванович мав широке листування з багатьма українськими діячами в галузях істо-

рії, етнографії, фольклористики, археології, краєзнавства, літератури, літературознавства, мовознавства, музики, театру, образотворчого мистецтва, видавничої справи, національного руху Наддніпрянщини.

Ця складна комунікативна мережа вартісна за поглядом на обговорення Д. І. Яворницьким та його співрозмовниками численних аспектів поступу української інтелектуальної думки і проявів інтелектуального національного життя у сферах багатьох галузей гуманітарної науки, освіти, літератури та мистецтва, преси, культури в самому широкому сенсі цього слова, всього того, без чого неможливо уявити самодостатню модерну націю.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* «Він більше працював, ніж жив...»: [листування Бориса Грінченка з Дмитром Яворницьким] / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик // Слово і час. – 1993. – № 12. – С. 8–15.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.]. – Вип. 5. – Д., 2007. – С. 20–31.

3. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і українська колонія в Петербурзі / С. В. Абросимова // Скарбниця ріднокраю: зб. матер. наук.-практ. конф. з музейної справи і краєзнавства. – Д., 1993. – С. 10–14.

4. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і харківські вчені / С. В. Абросимова // З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 46–50.

5. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький у культурно-громадському житті України кінця XIX – початку XX ст. / С. В. Абросимова // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 4–6.

6. *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–46.

7. *Абросимова С. В.* Листи М. Грушевського до Д. Яворницького / С. В. Абросимова // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 382–386.

8. *Абросимова С. В.* З історії суспільного життя Катеринослава на початку XX ст. / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: [зб. наук. пр.]. – Д., 1991. – С. 63–67.

9. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і Галичина / С. В. Абросимова, А. І. Перкова // З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 51–55.

10. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький у громадсько-культурному житті України початку XX ст. / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.): Друга Всеукраїнська наук.-теорет. конф.: тези доповідей. – Частина перша. – К.; Миколаїв, 1992. – С. 4–6.

11. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Х., 2009.

12. *Абросимова С. В.* З історії суспільного життя Катеринослава на початку XX ст. / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: [зб. наук. пр.]. – Д., 1991. – С. 63–67.

13. *Абросимова С. В.* Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького / С. В. Абросимова, В. І. Ульяновський // Археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 352–382.

14. *Абросимова С. В.* Спільна праця на загальну користь України (Листування Є. Чикаленка і Д. Яворницького) / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 30–39.

15. *Дорошенко Дмитро.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Дмитро Дорошенко. – К., 2007.

16. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д., 1997.

17. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 1999.

18. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.

19. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005.

20. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2010.

21. *Журба О. І.* Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» / О. І. Журба // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (Матер. наук.-практ. конф., присвяч. 135-річчю з дня народження вченого), 26-27 жовтня 1990 р. – Д., 1991. – С. 54–57.

22. *Журба О. І.* Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» / О. І. Журба // Питання історії України. Історико-культурні аспекти: зб. наук. пр. / Г. К. Швидько (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 1993. – С. 80–88.

23. *Заруба В. М.* Постаті (Студії з історії України. Книга друга) / В. М. Заруба. – Д., 1993.

24. Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік. – Катеринослав, 1915.

25. З епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького (вступ. ст. й док. до друку підготували С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 114–165.

26. *Іваннікова Л. В.* Д. І. Яворницький та Я. П. Новицький: до проблеми взаємин / Л. В. Іваннікова // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 14–16.

27. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии : в 11 вып. – Вып. 1 / под ред. А. Синявского. Репринт. изд. – Днепропетровск, 2010.

28. *Коваленко Олексій.* Спогади про Дмитра Івановича Яворницького // Чабан Микола. Сучасники про Д. І. Яворницького / Микола Чабан. – Д., 1995. – С. 27–29.

29. *Ковальський М. П.* Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М. П. Ковальський // Вчений-подвижник. – Д., 1990. – С. 3–10.

30. Мицик І. Ю. Творчі зв'язки О. Г. Сластьона і Д. І. Яворницького / І. Ю. Мицик // З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 55–60.

31. Мицик Ю. А. Д. І. Яворницький і В. О. Біднов / Ю. А. Мицик // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (Матер. наук.-практ. конф., присвяч. 135-річчю з дня народження вченого), 26-27 жовтня 1990 р. – Д., 1991. – С. 19–22.

32. Савчук В. С. Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин / В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Вип. 5. – Д., 2007. – С. 5–20.

33. Сиявський Антін. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской учебной архивной комиссии / Антін Сиявський // *Сиявський Антін*. Вибрані праці / Антін Сиявський. – К., 1993. – С. 98–107.

34. Сумцов М. Ф. Д. И. Эварницкий / М. Ф. Сумцов // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибр. пр. / М. Ф. Сумцов / упоряд., підгот. тексту, передмова, післямова та прим. М. М. Красикова. – Х., 2008. – С. 425–430.

35. Ульяновський В. І. Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького / В. І. Ульяновський, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 352–382.

36. Чабан Микола. Діячі Січеславської «Провіти» (1905–1921): біобібліографічний словник. Близько 670 імен / Микола Чабан. – Д., 2002.

37. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

38. Юноша В. (*Єфремов Петро*). Сила стихії / В. Юноша (Петро Єфремов) // Чабан Микола. У старому Катеринославі (1905–1920 рр.) : [хрестоматія] / Микола Чабан. – Д., 2001. – С. 97–103.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477)

Д. А. Чернієнко

*Уфимська філія Московського державного
гуманітарного університету ім. М. О. Шолохова*

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ У КАЗАНЬСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (до 110-річчя захисту магістерської дисертації)

Показані обставини й деякі подробиці захисту дисертації на здобуття наукового ступеня магістра російської історії Д. І. Яворницьким у 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету. Як джерела використано документи Національного архіву Республіки Татарстан, які введено до наукового обігу вперше.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, захист дисертації, Казанський університет, магістр російської історії, опонент, вчена рада.

© Д. А. Чернієнко, 2010